

СПЕЦИФІКА СТРУКТУРИ ГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНОСИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ)

© Дорошенко С. М., 2016

Розглянуто українську термінологію нафтогазової промисловості як польової структури. Визначено типові ознаки термінополя, виокремлено особливу структуру – ядро й периферію, для якої властива концентрація полеутворювальних ознак у ядрі й неповний набір цих ознак за можливого послаблення їхньої інтенсивності на периферії.

Ключові слова: українська мова, термінологія нафтогазової промисловості, термін, польова структура, ядро, периферія.

Ukrainian terminology of oil and gas industry is examined as a field structure. Characteristics of terminology field are defined. A particular structure is made – a core and a periphery. Concentration of field-formative features in the core and incomplete set of these features due to possible loosening of their intensity at the periphery are typical for this structure.

Keywords: Ukrainian language, terminology of oil and gas industry, term, field structure, core, periphery.

Колись Ф. де Сосюр писав: «Мова – це система, усі елементи якої складають ціле» [9, с. 114]. Отже, мова – це система систем. І кожен елемент будь-якої системи перебуває у складних взаємозв'язках у межах того цілого, яким є мова, а сутність кожного елемента в усій повноті розкрито саме в системі й у взаємодії систем.

Польовий підхід до вивчення «системності», що існує в лексиці, почали застосовувати в мовознавстві ще від 30-х років ХХ ст. Починаючи від О. О. Реформатського, польовий метод дослідження застосовують і стосовно термінологічної лексики. За словами дослідника, «поле для терміна – це дана термінологія, поза якою слово втрачає свою характеристику терміна» [7, с. 51].

Мета статті – визначити основні характеристики поля, окресливши поняття «термінологічне поле» й описавши польову структуру української термінології нафтогазової промисловості.

Оскільки терміни, що обслуговують будь-яку галузь науки, є засобом вираження системи понять у царині наукової думки, а, на погляд О. Реформатського, «мова в науці не випадковий інгредієнт, а структурний елемент» і «мова «входить» структурно в науку перш за все як термінологія» [7, с. 46], можемо стверджувати, що кожен термін є невід'ємним складником термінологічної системи, якщо під системою розуміти сукупність складників цілого, між котрими є особливий і тривкий зв'язок. Сукупність зв'язків у межах такого цілого визначає його структуру. Таким чином, системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Термін може бути лише як складник терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну царину людських знань чи діяльності [3, с. 36].

Отже, системність термінів має насамперед екстралінгвістичну природу, яку забезпечено зв'язком терміна з системою понять. Система термінів, що обслуговує кожну галузь науки, не може залишитися осторонь від змін, що відбуваються в системі понять. Термін як складник системи не тільки реєструє поняття, але й своєю чергою впливає на це поняття, уточнює його, відокремлює від суміжних уявлень. Терміни порівняно із лексичними одиницями загальнолітературної мови, більш

системні, оскільки терміносистеми мають вищий ступінь організації, яку забезпечує їхнє свідоме формування.

Розглядаючи особливості структури української термінології нафтогазової промисловості як системи, слід підкреслити її польову природу, оскільки саме «польова модель утверджує уявлення про мову як систему підсистем, де відбувається взаємодія і взаємопроникнення. За цією моделлю мова постає як функційна система, у якій тривають постійні перебудови елементів і відношень між ними. У процесі польового структурування розкриваються діалектичні зв'язки між мовними явищами й позамовною діяльністю, механізми цих зв'язків та їхні закономірності, виявляються особливості мовної свідомості розкриваються її національно-специфічні риси [6, с. 7].

Уважаємо, що термін «поле» означає не просто угруповання термінологічних одиниць, відібраних за прийнятим критерієм, а принцип організування цього угруповання, спосіб його існування.

Вивчення будь-якого семантичного поля має два основних етапи: визначання та його аналізування. Визначання семантичного поля відбувається за допомогою певного критерію, наприклад: структурного, психофізіологічного, статистичного, психолінгвістичного тощо. Ми послуговуємося семантико-логічним критерієм, в основу якого покладено принцип ідентифікації, тобто пошук слова ідентифікатора, яке має висловлювати поняття, ідею в найзагальнішій абстрактній і нейтральній формі [1, с. 158].

Дослідження структури термінополя нафтогазової справи здійснено на основі компонентного аналізування виокремлених із галузевих словників термінологічних одиниць.

Термінополе нафтогазової промисловості має найважливіші ознаки мовного поля:

- особливу структуру – ядро – периферія, для якої властива максимальна концентрація полеутвірних ознак у ядрі й неповний набір цих ознак за можливого послаблення їхньої інтенсивності на периферії;

- здатність перетинатися окремих полів, що приводить до утворення спільних сегментів, зон семантичного переходу від одного термінологічного поля до іншого. Перехід від ядра до периферії також здійснюється поступово, водночас виокремлюється низка периферійних зон, різною мірою віддалених від ядра;

- поле може об'єднувати у своєму складі різнородові мовні засоби, що належать до різних граматичних класів чи рівнів мови;

- поле може мати декілька мікрополів, що мають відносну самостійність [6, с. 4–5].

Розрізнявальними ознаками побудови поля є відношення складників поля до термінології нафтогазової справи й рівень узагальнення. Ядро поля утворює галузева термінологія нафтогазової промисловості, котру розглядають як цілісність, попри її багатомірність і складність. У таких терміноодинах сема співвіднесення з нафтогазовою промисловістю є центральною.

Серед лексем, що належать до ядра, чітко виділено домінуючі – назви наукової дисципліни, основні розділи науки, які становлять центр досліджуваного термінополя і дозволяють кваліфікувати його як моноцентричне. Периферію термінополя нафтогазової промисловості складають терміни, що пов'язані з нафтогазовою справою лише диференційними семами (або семою), це міжгалузеві, загальнонаукові й загальнотехнічні терміни. Міжгалузеві терміни позначають поняття і концепції, що належать багатьом технічним дисциплінам. Це такі терміни як *клапан, інструмент, плунжер, підвіска, труба, кран, ролик, планшайба, ключ, обладнання, верстат, патрубков* тощо.

Компонентний склад міжгалузевих термінів складає нетермінологічну категоріальну сему «стан», «властивість», «процес» і видову сему, що належить нафтогазовій промисловості.

Міжгалузеву термінологію в аналізованому термінополі представлено термінами трьох груп [5, с. 7]:

1. Міжгалузеві терміни, що позначають поняття суміжні із нафтогазовою промисловістю наукових і науково-прикладних дисциплін, зокрема геологією, механікою, фізикою, хімією. Суміжно-галузеві терміни функціують у терміносистемі практично без зміни значень, але виступають її органічною частиною, утворюючи периферійну зону перетину з іншими термінополями. Це назви

хімічних елементів, економічних понять, фізико-хімічних характеристик нафти й газу, деталей бурових установок (*інфразвук, йон, логарифм, експорт, імпорт, екскаватор, мапа* тощо).

2. Терміни, що мають кілька значень у різних галузевих термінологіях, одне з яких у нафтогазовій справі (*зона, яма, станція, розроблення, швидкість, автомат* тощо).

3. Терміни, що пов'язані з термінами інших галузей лише однаковою мовною оболонкою, а значення мають абсолютно різні (*критерій, пастка, матриця, легенда, пластир, релаксація, якір, кратність, павук, тендер* тощо). Такі лексичні одиниці входять до ядра термінополя.

Це міжсистемні омоніми, які зазвичай ніколи не вживають в одному контексті й виконують роль своєрідного містка, що з'єднує українську термінологію нафтогазової промисловості з іншими українськими терміносистемами [5, с. 8].

На периферії поля – у найвіддаленішій зоні – містяться загальнонаукові терміни (*система, концепція, теорія, принцип, аналіз* тощо) та загальнотехнічні (*прилад, пристрій, машина* тощо). Їхньою основною особливістю є міждисциплінарний характер і високий ступінь абстракції. Деякі дослідники [11, с. 101] термінами їх не вважають, спираючись на те, що вони означають не об'єкти дослідження, а процес пізнання цих об'єктів. Проте функціуючи в кожній окремо взятій терміносистемі, зокрема нафтогазової промисловості, такі терміни можуть суттєво звужувати й конкретизувати свою семантику в тих випадках, коли стають компонентами термінів-словосполук. Тоді вони переміщуються ближче до ядра термінополя або входять до його складу, позначаючи базові поняття нафтогазової промисловості.

Термінологічному полю властивий поділ на дрібніші складники – поля нижчого рівня (мікрополя) або групи [6, с. 180].

Шмельов Д. М. вважає, що «відображаючи ті чи інші «відрізки дійсності», слова, природно, пов'язані між собою, як взаємопов'язані і явища самої дійсності, що вони відображають. Завдяки цим «позамовним» зв'язкам слова об'єднують у групи, котрі можна назвати тематичними» [12, с. 13]. Філін Ф. П. також переконаний, що треба вирізняти «об'єднання слів, що засновані не на лексико-семантичних семантичних зв'язках, а на класифікації самих предметів і явищ» [10, с. 526] і вважає їх тематичними словарними групами. Якщо одне зі слів тематичної групи заступає із часом інше, така зміна не призводить до змін у значеннях, стилістичній забарві слів тієї ж групи, що, на думку науковця, свідчить про майже повну відсутність семантичних зв'язків між словами групи. А. А. Уфімцева відрізняє від лексико-семантичних груп предметні групи. Саме в рамках таких груп термінологічні одиниці можна розглядати в усіх їхніх формах і значеннях [9, с. 287].

Оскільки терміни будь-якої галузі знання традиційно розподілено на групи «не за мовною, а за зовнішньою для мови ознакою» [10, с. 526], то в термінології нафтогазової промисловості доцільно буде вирізнити лексико-тематичні групи. Саме така назва – «лексико-тематичні групи», на наш погляд, є найприйнятнішою, оскільки підкреслює особливість таких угруповань, що хоч виділені за екстралінгвістичними зв'язками на основі логікопоняттєвої семантичної спільності, однак їм властива й певна спільність щодо вираження [5, с. 10].

На основі класифікації термінів, що були запропоновані у працях Д. Лотте, Т. Канделакі, Л. Малевич, у складі української термінології нафтогазової промисловості вирізняємо такі лексико-тематичні групи: назви дій, процесів та операцій, пов'язаних із видобуванням нафти й газу; терміни на позначання споруд для бурових споруд і споруд для зберігання нафти й газу; найменування механізмів пристроїв і деталей, що використовують для буріння, розроблювання та експлуатування нафтових і газових свердловин; терміни на позначання хімічних речовин і матеріалів; найменування приладів; назви осіб за фахом; назви фізичних властивостей і станів речовин; назви економічних понять, що використовують у нафтогазовій промисловості; назви різних наук і їхніх розділів, що пов'язані з нафтогазовою промисловістю; назви геологічних понять і гірських порід.

Отже, лексико-тематичні групи можуть містити одиниці різних частин мови, об'єднаних однією чи декількома семами. На думку деяких дослідників [6, с. 181], така група не є польовою структурою і не має ознак польової організації як ціле.

Кожна із виокремлених лексико-тематичних груп – це відкрита мікросистема, члени якої є взаємопов'язаними. Вертикальна, тобто ієрархічна, організація лексико-тематичної групи полягає в послідовному додаванні слів нижчого рівня до вищого й має два види відношень: гіперо-гіпонімічні (родо-видові) і партонімічні (типу частина – ціле). Горизонтально термінологічні найменування пов'язані відношеннями синонімії, полісемії, антонімії [5, с. 8].

Отже, до складу української термінології нафтогазової промисловості входять функційні одиниці, які позначають поняття галузі нафтогазової справи для вживання в різноманітних наукових текстах й усному спілкуванні фахівців. Як складники відкритої і динамічної мовної підсистеми, призначеної для обслуговування певної галузі суспільної діяльності, терміни нафтогазової промисловості посідають у ній визначені місця (у ядрі або на периферії), вступають у взаємозв'язки та зв'язки зі складниками інших терміносистем української мови, що дозволяє розглядати українську нафтогазову термінологію як польову структуру. Застосування теорії семантичного поля та використання методу компонентного аналізу для дослідження термінології нафтогазової справи дає можливість побудови терміносистеми й обґрунтування долучання до неї відповідних найменувань нових понять, які нині виникають.

1. Бондарчук М. Побудова терміносистеми авіаційної термінології / М. Бондарчук // *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. Вип. IV.* – К. : КНЕУ, 2001. – С. 157–159.
2. Канделаки Т. Л. Симантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Изд-во «Наука», 1977. – 167 с.
3. Лейчик В. М. Терминология информатики (теоретические и практические вопросы) / В. М. Лейчик, И. П. Смирнов, И. М. Сулова // *Итоги науки и техники. Серия Информатика.* – М., 1977. – Т. 2. – С. 36–45.
4. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1961. – 160 с.
5. Малевич Л. Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології : автореф. дис. ... канд. філ. наук : 10.02.01 / Л. Д. Малевич / КНЕУ. – К., 1991. – 18 с.
6. Полевые структуры в системе языка. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 198 с.
7. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // *Вопросы терминологии : Матер. Всесоюз. терминолог. совещ.* – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1961. – С. 46–54.
8. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы / Уфимцева А. А. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1962. – 287 с.
9. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М., 1933.
10. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // *Езиковедски изследования в чест на акад. Ст. Младенов.* – София, 1957. – С. 524–536.
11. Чупилина Е. И. Лексический состав терминологии вычислительной техники / Е. И. Чупилина, О. А. Приображенская // *Тез. докл. науч.-метод. конф. «Современные проблемы терминологии».* – Владивосток, 1989. – С. 100–101.
12. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973.